նավար համայնքները։ Եթե Արծնի՝ իբրև ինքնավար համայնքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները բացառիկ են, ապա քաղաքային վարչության առկայությունը և ինքնավարության որոշ սաղմերի առաջացումը IX—XI դարերում, բացի Դվինից, Անիից, հավաստվում է նաև ուրիշ քաղաքներում, իսկ XII—XIII դարերում այդ երևույթները գտնում են իրենց հետագա զարգացումը և սովորական են դառնում համարյա բոլոր քաղաքների համար[84]։

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Քաղաքները, շնորհիվ նրանց մեջ զարգացած արհեստագործության բազմազան ճյուղերի և ծավալուն առևտրի, դարձել էին տնտեսական խոշոր կենտրոններ, ստանալով միաժամանակ հասարակական բարդ կառուցվածք։ Նրանք արդեն մեծ դեր էին խաղում երկրի հասարակական-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում։

Արհեստների և առևտրի զարգացումը պայմաններ էր ստեղծում երկրագործական և անասնապահական հումքի վերամշակման ու ավելի լայն չափերով օգտագործման համար. ընդարձակվում էր նաև երկրի ընդերքի հարստությունների օգտագործումը։ Արհեստների լայն ճյուղավորումը, որն ինքնին նշանակում էր աշխատանքի բաժանման խորացում, նպաստում էր արտադրական նորանոր միջոցների, սարքերի և գործիքների ստեղծմանը։

Այսպիսով, արհեստները, լինելով հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացման և աշխատանքի բաժանման արգասիքը, իրենք իսկ նպաստում էին թե մեկի և թե մյուսի հետագա առաջընթացին։

Քաղաքների ձևավորումը IX դարում հանդիսացավ հասարակական տնտեսական այն գլխավոր նախադրյալներից մեկը, որոնցով պայմանավորված էր հասարակության անցումը վաղ-ֆեոդալական փուլից դեպի բարձր փուլը՝ զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը։ Առանց ֆեոդալական քաղաքի ձևավորման և հասարակական-տնտեսական դերի, անցումը զարգացած ֆեոդալիզմին տեղի ունենալ չէր կարող։

Ֆեոդալական քաղաքը ձևավորվելով չէր մնում ինքնամփոփ տնտեսական միավոր, այլ բազմազան կապեր էր ստեղծում շրջակա գավառի գյուղաշխարհի հետ։ Դրանք առաջին հերթին փոխանակային կապեր էին քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակչության միջև։ Ըստ որում, քաղաքի հետ հետզհետե կապվում էին ոչ միայն մանր արտադրող գյուղացիները, այլև խոշոր հողատերերը՝ աշխարհիկ ֆեոդալներն ու վանքերը, որոնք քաղաքում իրացնում էին սկզբնապես կախյալ գյուղացիներից ստացած հավելյալ արդյունքը, ապա աստիճանաբար նաև սեփական կալվածներում արտադրված մթերքների և հումքի մի մասը։ IX—XI դարերում, սակայն այս վերջին երևույթը նոր-նոր միայն սկզբնավորվում էր, և նրա ծավալն ու նշանակությունը չի կարելի գերագնահատել։ Փոխանակային հարաբերությունները գյուղի և քաղաքի միջև, իհարկե, միա-

---

84 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հատ. II, էջ 157—173։

կողմանի բնույթ չէին կրում. գյուղացին վաճառելով քաղաք բերած իր մթերքն ու հումքը, միաժամանակ ձեռք էր բերում արհեստավորական արտադրանքի զանազան ապրանքներ՝ երկրագործական գործիքներ, լայն սպառման առարկաներ, որոնք ավելի որակյալ էին, բազմատեսակ ու կատարյալ, քան գյուղացուն կարող էր առաջարկել գյուղական տնայնագործական արհեստը։ Գյուղի կապը քաղաքի հետ նկատելիորեն նպաստում էր ինչպես գյուղատնտեսական արտադրության, նույնպես և գյուղական բնակչության կենցաղի առաջադիմությանը։

Շրջակա գյուղերի կապը այս կամ այն քաղաքի հետ իր դրսևորումն է գտել հայ մատենագրության մեջ այն իմաստով, որ հաճախ քաղաքը պատկերացվում է իր գավառի հետ միասին։ Դվին կամ Կարս ասելով երբեմն հասկանում էին Դվինը կամ Կարսը իրենց գավառով, օրինակ՝ «Դվնո երկիրը»։

Պետք է նկատել, սակայն, որ այս երևույթն ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական պատճառներ։ IX—XI դարերում քաղաքները սովորաբար հանդիսանում էին առանձին ֆեոդալական իշխանությունների կենտրոններ։ Ներքին առևտուրը և, ընդհանրապես, տնտեսական կապերը տակավին գավառական նեղ շրջանակներ ունեին։ Տնտեսապես դեռևս իրար հետ սերտորեն կապված չէին երկրի ոչ միայն նահանգներն ու գավառները, այլև քաղաքները. ընդհանուր կամ համազգային ներքին շուկայի, երկրի տնտեսական միասնության մասին՝ զարգացման տվյալ փուլում, խոսք անգամ լինել չէր կարող։ Գավառներն իրենց կենտրոն քաղաքների հետ միասին հանդես էին գալիս ոչ միայն իբրև տնտեսական, այլև քաղաքական ինքնամփոփ միավորներ՝ ֆեոդալական առանձին իշխանություններ, որոնց տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հզորությունը ուղիղ համեմատական էր տվյալ գավառի ընդարձակությանը, նրա կենտրոնը հանդիսացող քաղաքի մեծությանը և երկուսի զարգացման աստիճանին ու տնտեսական զորությանը։

Հայտնի է, որ քաղաքների և առևտրի զարգացումը, համազգային շուկայի առաջացումը և երկրի տնտեսական միասնությունը տնտեսական նախադրյալներ են տվյալ երկրի քաղաքական միասնության՝ միավորված պետականության առաջացման համար, իսկ IX—XI դարերում, Հայաստանի տնտեսական զարգացման տվյալ աստիճանում, քաղաքները դեռևս ավելի նպաստում էին ֆեոդալական անջատ-անջատ իշխանությունների առաջացմանը և զորեղացմանը։ IX—XI դարերի Հայաստանում ֆեոդալական իշխանությունների անջատողական ձգտումների համար ավելի հող կար, քան Բագրատունի թագավորների միասնական պետություն ստեղծելու ձգտումների համար, ուստի և երկրում, թեկուզև Բագրատունիներին ենթակա, գոյացել էին չորս հայկական թագավորություններ, անկախ իշխանություններ և արաբական ամիրայություններ։ Երկրի տնտեսական և քաղաքական միասնության առաջացումը մնում էր հետագա ժամանակներին։

Քաղաքային կյանքի զարգացումը Հայաստանում IX—XI դարերում արդեն սկսել էր առաջ բերել հասարակական-տնտեսական զգալի փոփոխություններ և առաջադիմություն։ Մեծապես խորացել էր հասարակության սոցիալական շերտավորումը, քաղաքներում գոյացել էին նոր շերտեր և խավեր։ Իրենց տնտեսական, հասարակական և իրավական վիճակով նկատելի փոփոխու-

թյուններ էին կրել վաղուց գոյություն ունեցող խավերը։ Արդեն կյանքի էր կոչվել հասարակական այն դասը՝ քաղաքացիությունը, որին վիճակված էր հետագայում խաղալու ավելի խոշոր պատմական դեր։ Քաղաքային դասը կարող էր հենարան ծառայել կենտրոնական թագավորական իշխանության համար՝ խոշոր ֆեոդալների կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարելու գործում, սակայն դա էլ մնում էր հետագա ժամանակներին, քանի որ այդ երևույթի առաջին թույլ նշանները միայն երևացին Բագրատունյաց թագավորության անկման ճակատագրական տարիներին։

Քաղաքների և քաղաքային կյանքի զարգացումը խոշոր նշանակություն ունեցավ մեկ այլ բնագավառում՝ հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման գործում։ Առաջանում են տարրական և բարձրագույն տիպի բազմաթիվ դպրոցներ, մեծանում է գրագետ բնակչության թիվը։ Քաղաքների ծաղկման, մանավանդ քաղաքային դասի առաջացման հետևանքով, կարևոր տեղաշարժեր են նկատվում մտածողության մեջ։ Մշակույթի կրոնա-ֆեոդալական մահիճը այլևս շատ անձուկ էր, և նախկին քարացած դոգմաները IX—XI դարերում տալիս են առաջին ճեղքերը՝ երևում են հայ մշակույթի աշխարհականացման առաջին ծիլերը։ Հայ մշակույթը շուտով պիտի դրսևորվեր իբրև միջնադարյան Հայաստանի առաջադիմած կյանքի, մասնավորապես քաղաքների զարգացման արգասիք. հայ մշակույթի մեջ սկսել էր ձևավորվել քաղաքային մշակույթը։

Քաղաքների զարգացումը խոշոր նշանակություն ունեցավ բնակչության ինքնագիտակցության, ինչպես նաև կենցաղի առաջադիմության գործում։ Ինչ խոսք, քաղաքային կենցաղը, իր որոշ արատավոր կողմերով հանդերձ, ավելի առաջադիմական էր և բարեփոխում էր հնամենի նահապետական կենցաղի մի շարք հետամնաց կողմերը։

Քաղաքների և քաղաքային կյանքի զարգացումը զգալի դեր էր խաղում նաև Հայաստանի ու հարևան երկրների միջև տնտեսական-առևտրական և մշակութային կապերի ընդարձակման ասպարեզում։

Մերձավոր Արևելքի երկրների տնտեսական, առևտրական կապերի մեջ որոշակի տեղ էր գրավում նաև մշակութային արժեքների փոխանակությունը, իսկ այդ ամենին հետևում էր մշակութային կապերի հետագա ընդարձակումը։ Հայաստանը IX—XI դարերում հաղորդակից էր արաբական և բյուզանդական աշխարհի բարձր զարգացած մշակույթին, և հանդիսանում էր Մերձավոր Արևելքի առավել առաջադեմ երկրներից մեկը։